

ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
ГЛАСНИК ОДЈЕЉЕЊА УМЈЕТНОСТИ, 25, 2007.

ЧЕРНОГОРСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК И ИСКУССТВ
ГЛАСНИК ОТДЕЛЕНИЯ ИСКУССТВ, 25, 2007.

THE MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GLASNIK OF THE DEPARTMENT OF ARTS, 25, 2007.

UDK 091=163(497.16)„16”
821.163(091)-94

Јелица СТОЈАНОВИЋ

НЕКЕ ЈЕЗИЧКЕ ОСОБЕНОСТИ ВРХОБРЕЗНИЧКОГ ЉЕТОПИСА¹

Апстракт: У раду анализирамо основне правописне и неке правописно-фонетске особености Врхобрезничког љетописа, љетописа који је настао половином 17. вијека у манастиру Свете Тројице код Пљеваља. Дошли смо до закључка да се цјелином ових особености уклапа у корпус описаних српскословенских рукописа и да одражава стање у српском књижевном језику овог периода.

Кључне ријечи: српскословенски, српски народни језик, вокал „јат”, послересавски правопис, ресавски правопис, рашки правопис.

---

¹ Овај рукопис се различито одређује и именује: „И сам аутор се колебао како да га именује; он га у свом кратком прологу назива зборником (‘сбраније’), а у поговору љетописом... Хронограф или љетопис – на први поглед свеједно, је ри грчки и наш назив значе исто, али се ипак ради о два различита књижевна рода. Под хронографом грчког типа (тзв. александрида) подразумијева се књижевни род његован у Византији и неким другим земљама а имао је устаљену форму и структуру: одликовао се опширношћу и почињао је библијским учењем о постанку свијета а завршавао се најчешће падом Цариграда под Турке 1453. године. Љетопис српског типа, иначе проистекао из грчког хронографа, постепеним сажимањем добио је специфичну форму... почињао је од Стефана Немање и завршавао се смрћу цара Душана и његовог сина Уроша, односно Мрњавчевићима.

...нити је у цјелини хронограф грчког типа ни љетопис српске редакције – мада почиње грчким хронографом а завршава се српским љетописом – је рсадржи доста разноврсних, понекад и прилично обимних цјелина које не спадају ни у један од ова два књижевна рода. Зато би му највише одговарао назив зборник. Назив љетопис потекао је од Љ. Стојановић...”, Владета Цвијовић, превод Врхобрезничког рукописа, Подгорица 2004. године, 12-13.

1. *Врхобрезнички љетопис* је обиман, богат и изузетно комплексан српски рукопис. Данас се чува у Народном музеју у Прагу. Изузетно је значајан за изучавање српске ћириличне писмености и српскословенског језика (а и историографије, културологије, етнологије). Научници су се њиме углавном бавили узгред у склопу ширих тема. Понајприје се о њему сазнало из одломка који је Љуба Стојановић објавио крајем 19. и почетком 20. вијека. (Овај одломак садржи родослов Немањића и два љетописа). Године 2000. урађено је фототипско издање овог рукописа којим смо се и користили за овај рад.²

Врхобрезнички рукопис са језичког становишта до сада није анализиран. Садржи веома богат материјал изузетно занимљив за језичка истраживања. За ову прилику осврнућемо се само на неке интересантне правописно-фонетске црте овог рукописа истовремено га стављајући и посматрајући у контексту осталих испитаних српскословнеких рукописа.

2. *Врхобрезнички љетопис* писао је познати и плодносни у преписивачком раду монах Гаврило Тројичанин. О Гаврилу Тројичанину има мало података везано за лични живот, али је веома познат по свом богатом и импресивном писарском и преписивачком подухвату. Као и остали монаси и преписивачи мало је оставио података о себи јер је свој рад (и своје учешће у њему) подређивао значају садржаја који је својом (како се најчешће може наћи код писара – грешном) руком исписивао. На крају рукописа које је писао углавном налазимо потпис, при чему свом монашком имену најчешће додаје: инок, грешни инок, расодер, или само – Тројичанин. Тек у зрелом добу своје преписивачке дјелатности (када се већ прочуо по својим рукописима) у поговору *Врхобрезничком љетопису* налазимо записано: **Писа овај љетопис (посудивши и сабравши од многих љетописаца) многогрешни (тајнописом: Гаврило Тројичанин) отачеством од Стефана Поља, које је у мерђуречју Тарском и Пивском.**³

² Монах Гаврило Тројичанин: *Врхобрезнички љетопис*; фототипско издање, Подгорица 2000. године.

³ Сачувано дјело Гаврила Тројичанина је обимно, садржи десетак рукописа (односно неколико хиљада листова). На основу биљежака које је оставио на крају својих рукописа сазнајемо да је био члан тројичког братства у периоду од 18 година (1633-1651). За то вријеме (уз један дужи прекид) веома се активно и плодотворно бавио преписивачким радом: Прво његово познато дјело јесте **минеј** (1633. године) /написа га „при храму свете и живоначалне Тројице, близу мјеста Пљевљ“, потписавши се у њему тајнописом као „грешни дијак Гаврил“/; даље

Гаврило Тројичанин је, прихватајући се писарског и преписивачког посланства у светотројичком монашком братству, затекао богато рукописно наслеђе проистекло из стогодишње преписивачке традиције овог манастира. Откада се помиње манастир Свете Тројице постоје и писана свједочанства о преписивању књига за потребе цркве. Тако се рукописна заоставштина манастира Свете Тројице данас рачуна међу најбогатије с обзиром на ћирилично рукописно наслеђе у православном свијету.

3. *Врхобрезнички рукопис* је настао у послересавском периоду, у вријеме када је иза српске писмености богато наслеђе и искуство што се манифестовало кроз присуство различитих ортографских слојева у књижевној заоставштини.

Поредећи разноврсне српскословенске рукописе са различитих и удаљених простора, и у дијахронији (у широком временском распону), примјећује се да је српски језички простор међу собом (без обзира на многе историјске формалне препреке и границе, с обзиром на примјену језичких и правописних образаца) био јединствен и добро повезан (било да се реди о рашком, ресавском, или послересавском правописном обрасцу). Писари се држе у великој мјери јединствених правописних начела, што говори о томе да су преписивачки центри (и писарске школе) међу собом добро повезане и усаглашене (колико су то објективни услови дозвољавали). Српскословенска норма је била разрађена, јасна, са утврђеним правописним принципима и моделима и истовремено донекле флексибилна (с обзиром на модификације и прилагођавања правописних начела новонасталим језичким и културним потребама). Имала је богату

слиједи (након девет година) **синаксар** (зборник) који је завршио 1649 /у храму Свете Тројице, близу мјеста Пљевља, у Врхобрезници”, потписао се као Гаврил расодер/; 1643. године настао је **Псалтир са синаксаром** (додатком) /Чува се у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, познат по вриједним минијатурама за које је утврђено да су дјело зографа Козме/. Најобимнији рукопис Гаврила Тројичанина (466 листа) јесте **Псалтир** који се чува у Народном музеју у Прагу /Занимљив је по томе што је, према преписивачевом запису, писан за „продају”: „ову књигу написа Гаврило Тројичанин у манастиру Тројици, и постави цијену 50 геречија, јер колико може теразијом потегнути толико је сребра вриједна и толика јој је цијена”/. Задње три године преписивачке дјелатности у манастиру (с обзиром на број и обим књига које је написао) протекле су у напорном раду. За то вријеме је настало пет књига: **Шестоднев Јована Егзарха и Хришћанска топографија Козме Индикоплова** (у заједничком повезу, завршене 1649) и **Врхобрезнички љетопис** (хронограф, завршен 3. јуна 1650). Ове књиге спадају у изузетне драгоцености српске писарске дјелатности.

и утемељену писану традицију, са чврстом и препознатљивом нормом, коју су писари добро познавали и адекватно примјењивали, што се очитује у бројним споменицима српскословенског језик. И Врхобрезнички љетопис је показатељ таквог стања.

4. Вријеме када је настао Врхобрезнички рукопис спада, као смо већ рекли, у период тзв. послересавског правописа када се правописни модели донекле мијењају (присутна су колебања у примјени и ресавске норме). Обје правописне школе (рашка и ресавска) сачуване су и препознатљиве кроз богато насљеђе и послересавски период карактерише прожимање обје правописне традиције. Писари су упознати и са једним и са другим правописним обрасцем тако да споменике из овог перида одликује донекле блажи (и флексибилнији) однос према норми (неки су споменици вјернији старијем рашком правописном моделу, неки, што је чешће, новијем ресавском), али су честа одступања и од ресавских правописних начела.⁴

Испитивање текста *Врхобрезничког рукописа* показује да се у њему (као и у већини текстова овог, а и знатно ранијег – послересавског – периода) јавља ресавски правопис углавном у ненормализованом виду.⁵ Од најупадљивијих црта ресавске школе присутно је:

а) Писање десетеричког *ї* испред (*ј*) и *и*, (односно вокала):

мноѡїи 44 а/12, *ѡстопанїе* 44 а/8, *каменїемъ* 44 а/7, *ѡ тчнїа* 44 а/9, *езекїа* 44 б/18, *людїе* 44 а/19, *прїиде* 45 а/3, *копїанники* 95 а/10, *ѡ виденїа* 95 а/21, *самарию* 95 а/16, *трънїева* 95 а/18, *дыханїе* 96 а/6, *извїены* 96 а/20, *трїи* 97 а/14, *ѡпъжїемъ* 97 а/8, *бїюцї е се* 122 а/11, *съдѣлаю цїими* 122 а/11, *мноѡїи* 122 а/15, *въпїаше* 122 б/4, *въдръзїи се* 122 а/6, *бїахъ се* 122 а/20, *марїа* 123 а/12, *имїи очїю* 129 а/24, *смїевы* 97 б/22, *сїахъ* 181 а/18, *архїереа* 181 а/16, *макрїанъ* 184 а/12;

б) богатство акцената и спирита;

в) употреба грчких слова *ѡ, ѡ, ѡ, ѡ* : у гласовној вриједности;

күпарисомъ 44 а/30, *пидики* 44 а/26, *въ дарси* 44 а/24, *егүпта* 44 б/6, *ѡитъ* 95 а/9, *алеѡендр* 95 а/3, *ѡита* 95 б/2, *ѡи* 122 б/24, *алеѡандра* 122 б/21, *күриломъ* 183 а/6, *алеѡандримъ* 181 б/10, *егдоѡїю* 81 а/10,

⁴ Петар Борђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971, стр. 204-206, Владимир Мошин: „*Револуције*” у историји српског правописа, Библиотекар бр. 15, Београд 1964; Вера Јерковић: *Српска Александрида, Палеографска, ортографска и језичка истраживања*, Београд 1983, стр. 15.

⁵ Нпр. Вера Јерковић, *Српска Александрида*, Београд 1983; Цветни труод из 16. века. Правописне и фонетске особине, Зборник за филологију и лингвистику, XI, Нови Сад 1968, 85-96; Јасмина Грковић Мејдор: *Језик „Псалтира”* из штампарије Црнојевић, Подгорица 1993.

анадемѸ 181 а/1, маѡимѸ 181 а/14, деодосїа 181 а/15, аданаиде 181 б/13, деѡсїе 181 б/23, деѡритѸ 181 б/25, еѡдоѡїа 181 б/29, кардаткна 181 б/7, ѡиролоф 181 б/29;

г) У знатној мјери и употреба **ѕ**, такође у гласовној вриједности (у етимолошким позицијама):

ѕѣло 44 а/8, **ѕ вѣздамѸ** 45 б/5, **ѕвѣрем** 45 б/6, **ѕвѣрѸ** 96 б/22, **ѕмїевы** 497 б/22, **ѕеаїемѸ** 123 а/4, **ѕвѣзда** 126 а/26, **ѕѣло** 181 а/3, **млоѡеми** 181 а/8, **мноѸѣ** 181 а/10, **к**

д) За (после)ресавским правописом иде и што се тиче (не)писања лигатуре **к** (У ресавском правопису група *је* се пише малим **е** или широким **є** над којим се налазио спирит, како у иницијалном положају тако и иза вокала. У рашкој ортографији се писала лигатура, док се у послересавском правопису мијешају оба типа. Означавање гласовне вриједности **љ** и **њ** у споју са **е** лигатуром **к** иза **л** и **н** одговара рукописима послересавског правописа. За послересавски правопис је карактеристично колебање, али је лигатура далеко чешћа):

своє 44 а/19, **емѸ** 44 а/14, **стоє** 44 а/16, **приемѸ** 44 б/12, **павлає** 44 б/20, **обвонїає** 44 б/20, **приемлїаюце** 44 б/17, **его пидикы** 44 а/23, **сма-трає** 45 а/20, **елеонсѣѣи** 95 б/25, **сѸмишлїає** 96 а/6, **пометає** 96 а/9, **премѣнїает** 122 а/7, **его** 122 б/3, **своєго·моємѸ** 122 б/7, **скрѸное** 122 б/20, **некоего** 123 а/6, **едва** 181 б/16, **архіереа** 181 а/16, **подвизаема** 123 а/6, **исцѣлїнїа** 44 б/23, **вѸзлюблїнѸ** 45 а/23, **измѣнїнїа** 45 б/4, **оустрѸмлїнїа** 96 а/7, **їрнїє** 96 а/14, **занк** 122 а/21, **кѸнїкѸ** 122 б/4, **вышнїєго** 128 а/6, **вѸзлюблїнїи** 181 б/18,

ђ) Што се тиче писања лигатуре **їа** *Врхобрезнички рукопис* је ближи рашком правопису, иако налазимо комбинацију и ресавског и рашког. У ресавском правопису лигатура **їа** се пише на почетку ријечи, иза вокала се пише **а**, док у рашком имамо лигатуру **їа** у оба случаја. И рашки и ресавски, а и послересавски, карактерише доминантно писање лигатуре **їа** иза **л** и **н** у гласовној вриједности **љ**, **њ** – што је карактеристика и *Врхобрезничког рукописа*:

павлає 44 б/20, **пресѣїаны** 44 б/2, **исцѣлїнїа** 44 б/23, **обвонїає** 44 б/20, **быпаше** 95 б/20, **павземѸ** 122 а/5, **стогаѸ** 122 б/18, **пави се** 122 б/20, **погасѸ** 123 а/21, **кѸ сѸмишлїаюце** 44 б/17, **севернїа** 95 б/23, **римлїаны** 496 а/3, **сѸмишлїає** 96 а/6, **анїа** 97 б/19, **издавлїаюце** 122 б/20, **премѣнїаетѸ** 122 а/7;

е) На другој страни, одступања од ресавског правописа тичу се писања *дебелог јера*. (Ресавски правописни модел уводи *дебе-*

ло *јер* „у смислу бугарског правописног правила његове употребе на фонетском месту, у првом реду у предлозима и префиксима”.⁶ *Јер* се јавља у већини испитаних послересавских текстова, али не тако досљедно у смислу овог правописног модела. Према Вери Јерковић⁷ ресавска школа је увела *дебело јер* са задатком да обиљежи јак полугласник, и за обиљежавање краја ријечи. У послересавском правопису се *танко* и *дебело јер* смјењују без икаквог правила. (У „Псалтирима” из штампарије Црнојевић досљедно је писано *танко јер*). Врхобрезнички рукопис се овдје знатно разликује. У њему се употребљава /готово/ без изузетка само *дебело јер*:

каменосѣчѣцѣ 44 а/1, вѣ вѣсеи 44 а/18, тврѣдо 95 а/20, пешѣцѣ 95 а/14, вѣ конѣ 95 б/8, плѣковѣ 95 б/15, крѣвѣ 95 б/13, маркѣанѣ 181 а/12...

ф) Одступања од ресавског правописа везана су и за (не)писање *омега* у *Врхобрезничком рукопису* (У многим рукописима српске редакције уочено је писање *омега* или широког отвореног **Θ** /као правописног рјешења/ на почетку ријечи и иза вокала /при чему се иза вокала ријетко пише/. У *Врхобрезничком рукопису* веома ријетко налазимо написану *омегу* (понекад на почетку ријечи), а, рекли бисмо, не карактерише га ни писање **Θ** (да се запазити да је **Θ** на почетку ријечи незнатно шире од *о* у другим позицијама, али само незнатно):

обѣ онѣ 95 б/2,... (осим у појединачним случајевима гдје је написана *омега*), ѡснованѣа 124 а/14, ѡвны 124 а/15, ѡ нѣм 125 а/14, ѡвѣмѣ 126 а/13, ѡтрокѣ 181 б/15.

Што се правописних црта тиче можемо закључити, поредећи са српским рукописима послересавског периода (Српска Александрида, „Псалтири” из штампарије Црнојевић”, Грешних спасеније...) да се и Врхобрезнички рукопис уклапа у правописне тенденције постресавског периода које су одлика ширег простора српског језика, везано са црквенословенке (српскословенке) рукописе.

5. Од великог броја језичких и правописних црта за ову прилику ћемо издвојити и обратити посебну пажњу на правописно-фонетске особености старог вокала *јат* – у *Врхобрезничком рукопису* уз поређење са стањем у осталим описаним српскословенским споменицима, прије свега са (и)јекавског говорног подручја, а нарочито са

⁶ Владимир Мошин: Револиције...

⁷ В. Јерковић, Српска..., 30.

говорног подручја садашње Црне Горе. Рукопис је настао у периоду када се већ *jam* не пише у гласовној вриједности *ja*, та његова правописна функција (наслијеђена, прије свега, из старословенске глагољице) потиснута је (скоро сасвим) рашким и ресавским правописом. Значи, остала је могућност или да се *jam* пише у етимолошким позицијама или да се замјењује рефлексима карактеристичним за одређено говорно подручје.

Познато је да вокал *jam* веома рано прелази у своје рефлексе, у екавски и икавски од 13. вијека (мада је појединачних примјера било и нешто раније), а у (и)јекавски почев од 15. вијека. То је све нашло одраза (и присутно је) у бројним писаним споменицима, прије свега оним писаним народним језиком. Споменици писани народним језиком (тј. споменици свјетовне садржине: повеље, писма, преписке владара, договори, преговори, извјесна правна акта, законици и сл.) најчешће приближно одражавају стање у говорима, како везано за друге језичке црте тако и везано за рефлекс *jama*, па с обзиром на простор на којем су настали могу имати екавски, икавски, ијекавски или мјешовити рефлекс *jama*.

Сасвим другу групу споменика, с обзиром на језичке одлике, представљају споменици писани тзв. српскословенским језиком. Они се знатно чвршће држе норме, теже од ње одступају, мање су подложни упливу језичких црта које су карактеристичне за одређено говорно подручје. Њиме су писане углавном књиге за потребе цркве и ту се, наравно, о сваком детаљу морало водити рачуна па и о одржавању и правилном језичком преношењу свете ријечи (што вјерније стању у предлошку) што је имплицирало стварање и одржавање чврсте и стабилне норме (и правописних образаца).

О писању *jama*, односно замјенама за овај вокал на (и)јекавском говорном подручју и споменицима писаним српском редакцијом старословенског језика говорило се узгред, углавном у радовима који су се бавили описом неког од споменика овог типа. Како са језичког становишта није анализиран велики број споменика, недостајала је јаснија слика у вези са нормом што се тиче писања *jama* (односно његових континуаната) на (и)јекавском подручју у књижевној српскословенској традицији. Због тога смо се ми овим проблемом позабавили у неким нашим посљедњим истраживањима, анализирајући споменика овог типа, с тим што смо успјели да обухватимо (за ту прилику) углавном споменике са простора садашње Црне Горе (самим тим ту су укључени споменици са подручја некадашње

Зете, Хума, Рашке, унеколико и Босне).⁸ На основу анализираних материјала дошли смо до следећег закључка: најчешће се у овим споменицима тежи да се *јат* пише у позицијама гдје му је етимолошки мјесто, а ако се одступа од овог правила, умјесто *јата* имамо *е*, тј. екавски континуант за *јат* што је и била, како ћемо показати, српскословенска норма.

а) Таква је ситуација почев од Бјелопољског четворојеванђеља⁹ (рукопис који се чувао у манастиру Никољцу, писан 13/14. вијека. Карактерише га најдоследнија примјена рашког правописа у односу на до сада описане српскословенске рукописе). Ово четворојеванђеље је везано за период када се већ јављају примјери замјене вокала **ѣ** са **е** (али не са *ије*). Бп се доста држи српскословенске традиције, вокал *јат* се најчешће пише у старим етимолошким позицијама. Од овога има свега неколико примјера одступања у којима је умј. *јат* написано *е*: **телесе** Лк пѣ; **телеси** Мр мз, **добръ нестѣ**, а има и супротних примјера, примјера писања *јата* умјесто етимолошког *е* код ријечи *гред*: **грѣдоуштихѣ**, **грѣди**. Дакле, на основу невеликог броја примјера замјењивања *е* и *јата*, не можемо са сигурношћу утврдити да ли је писар (односно писари) изговарао *јат* са *е*, или је постојао књишки изговор који се рефлектовао кроз писање (или обрнуто), али је екавска замјена (и изговор) био у основи.

б) У прилог овоме иде и језик „Псалтира” из штампарије Црнојевић гдје, према Ј. Г. Мејџор, налазимо честе екавске замјене *јата*: „изнесена грађа потврдила је екавску замјену *јата* у ПСАЛТИРУ, споменику насталом на терену са ијекавском замјеном ове фонеме... Исто стање засведочено је, на пример, и у књигама из Мркшине цркве које су такође штампане на некавској територији, а исто тако и у књигама из Скадра и Горажда.”

в) Тенденција екавске замјене *јата*, уколико се *јат* не пише, карактеристична је и за *Врхобрезнички рукопис*. То, свакако, није ни одлика говорне базе из које је поникао Гаврило Тројичанин (Шћепан-Поље) нити простора на којем је рукопис настао (Пљевља). За

⁸ Опширније о овим проблемима у раду: *Обиљежавање старог вокала јат и његових континуаната у споменицима писаним српскословенским језиком на (и)јекавском подручју*, Србистички прилози, Зборник у част професора Славка Вукомановића, Београд 2005. године, стр. 263-273.

⁹ Бјелопољско четворојеванђеље (даље Бп) је рукопис који се чува у манастиру Никољцу у Бијелом Пољу, настало је крајем 13. почетком 14. вијека на рашком подручју (детаљније: Јелица Стојановић, *Ортографија и језик Бјелопољског четворојеванђеља /13/14. вијек/*, Подгорица 2002. године).

дијалекатску основицу оба ова подручја карактеристичан је (и)је-кавски рефлекс *jata*. Значи да је ту екавски рефлекс проистекао из књижевне црквенословенске (српскословенске) норме коју је, како показује анализирани материјал, Гаврило Тројичанин добро познавао и чврсто је се (и умјешно) држао. Корпус везан за вокал *jat* ексцерпирани смо на основу фототипског издања овог рукописа.¹⁰ Иако нам није била намјера до ексцерпирамо прецизно и потпуно све примјере у *Врхобрезничком рукопису* забиљежили смо преко 300 примјера гдје на мјесту некадашњег вокала *jat* имамо написан вокал *e*, дакле екавски рефлекс, иако је у највећем броју примјера *jat* писано у етимолошким позицијама.

Такве замјене присутне су и у коријену и у основи ријечи:

ДЕДЪ 44 б/2¹¹, СВЕДЕЮ 67 а/27, МЕСЕЦИ 68 а/22, БЪСЕДОВАТИ 68 б/4, ЗАВЕСА 75 б/16, ТЕЛЪСНИ 81 а/26, ТЕЛЪСА 93 а/8, 136 а/8, 147 б/24, ТЕЛЪСЕМ 109 б/19, 110 б/118, ... ТЕЛЪСНЪ 112 а/6, ТЕЛЪСЕХ 114 б/6, ТЕЛЪСИ 121 а/29, ТЕЛЪСЪ 146 б/27, ТЕЛЪСНА 151 б/17, ТЕЛЕСНЪИ 202 б/4, МЕДЪ 82 а/13, ПЛЕВЫ 84 а/29, ВЕРНИКЪИ 86 б/16, ВЕРНИКЪИА 86 б/27, БЕСНЮ 91 б/20, ЖРЕТИ 91 б/7, ПЕШЦЪЪ 91 б/26, ПЕШЦИ 92 а/1, ПОМЕДЛИВЪ 93 а/10, СЕВЕННАА 95 б/24, БЕЖАШЕ 96 а/25, ПРОСЕКСЕ 98 б/14, ИЗЛЕТАХЪ 103 а/15, МЕСЕЧНОУЮ 105 б/ 30, ПРЪДЕДЪ 106 б/15, КОРЕНА 106 б/20, ПРЕДЕДИ 106 б/23, ДЕДОМЪ 108 б/7, СЕЛЪА 109 б/2,5, СЕВЪРНЮЮ 111 б/9, СЕВЕРНЮЮ 120 б/17, ОУГЛЕЗНА 121 а/18, СЕВЕРНЪЕ 121 б/, СЕЛЪЕМЪ 123 а/4, ДВЕМА 124 а/6, БЪСЕДИ 129 а/9, БЪСЕДОВАНЪЕ 130 а/1, СЕЧА 131 а/21, СЕКСЪЕ 133 а/12, ОУКОРЕНЪЕ 134 а/14, ИСКОРЕНА 137 а/17, ЪСЕКОШЕ 143 б/22, ДЕДЪ 147 а/8, ДВЕМА 156 б/20, МЕДНЪИ 176 а/4, ЦЕЛИ 192 а/14, КРЕПКО 193 а/11, ИСКОРЕНИ 194 б/13, ОУКРЕПИШЕ СЕ 197 а/22, ПОСЕКОШЕ 210 а/10, СЕВЕРЪ 215 а/15, 216 а/11, МЕРА 216 а/7, КРЕПКЪ 220 а/21, БЪСЕДОВАВЪ 229 а/15, ПРЕДЕЛЪ 235 а/1, ЗЕНИЦИ 235 а/20, БЕЛИГРАД 241 б/22, 234 а/17, ДВЕМА 247 а/8, 258 б/11, КОРЕНИ 252 а/18, БЕГ 257 б/10, ЗЕНИЦИ 260 а/1, СЕВЪРНЪХ 286 а/18, ДЕВКАМ 290 б/20, 291 а/3, ВИЛЕГЪ 295 б/22, БЕЛИГРАДЕ 297 б/21, 296 б/21, ПОРЕКЛОМ 303 б/24, БЪЛЕГЪ 137 б/7, СЕЛЪА 109 б/2,5, СЕЛЪЕМЪ 123 а/4, ГОРЕ (доследно) ПРЕЖДЕ (доследно), нпр. 66 а/23, 81 а/24, 95 а/7, 108 б/17, ПРЕД 88 а/1, ПРЕДСТАТЕЛ 316 а/18;

Префикс *прѣ-* најчешће је писан као *пре-*. Наводимо само неке примјере: *предав* 78 а/20, *прегрѣшенѣи* 78 а/29, *премѣдъ* 80 б/6, *пре-*

¹⁰ Монах Гаврило Тројичанин: Врхобрезнички љетопис; фототипаско иуздање, Подгорица 2000.

¹¹ 446. страна, 2. ред.

презрѣвшѣ 88 а/10, прегрѣшеніе 98 а/2, преседехъ 103 а/9, премѣнити се 107 а/2, презрѣвъ 107 а/24, 111 б/28, прегрѣшеніа 108 а/24, предеди 106 б/23, премѣнает се 122 а/8, прегърди 134 а/9, премѣнениа 139 а/5, премѣдрѣ 144 а/14, премѣдръ 181 а (...), преблѣдавае 181 б/17, предаѣ 190 б/9, прегрѣшеніи 197 а/21, престолникъ 202 б/15, прѣвѣгоше 199 б/25, прѣвопрестолникъ 203 а/27, прѣвѣде 210 а/23, прѣсвѣтъ 211 а/10, прѣложи 219 а/10, прѣделъ 235 а/1, прѣвѣнѣкъ 238 б/17, презрѣвшѣ 245 б/12, премѣни се 252 а/6, предаде 245 б/4, премѣслъ 290 б/13, преданъ 301 б/13, прѣломлъ 306 а/18, предаѣ 308 б/26, прѣшѣльник 325 б/23, прѣдалъ 262 б/26;

видѣ (аорист) 45 а/20, 58 б/62 а, 62 б, 73 а/16, 77 а, 83 а/3, 112 б/14, 123 а/21, 125 а/3, 171 б/7, 137 а/3, 180 а/11, 212 а/18, 217 а/8, 243 а/8, 255 б/23, видѣвъ 58 а, 66 а/19, 77 а/16, 80 а/7, 81 б/23, 88 а/19, 95 б/6, 124 б/1, 191 б/5, 196 б/2, 202 а/3, 250 а/30, 287 а/1, веделъ 73 а/6, 88 б/1, видѣхъ 79 б/12, видѣли 106 б/26, видѣти 81 б/4, 97 б/20, 188 а/22, видѣнію 8 б/23, видѣхомъ 126 а/20, видѣвшѣ 213 б/1, ѡмре 66 а/16, 69 б/19, 137 б/7, ѡцпе 71 а/7, 84 а/27, 220 а/23, вѣспе 131 б/5, зре 106 б/10, 112 а/2, 118 б/23, 120 а/17 (...), зрѣцимъ 106 а/7, вретѣ (...), летѣше 102 б/30, приспѣлъ 103 а/18, приспѣлъ 103 б/7, вѣзгорѣше 110 б/5, не сътрѣпѣше 125 а/17, рѣсъ 148 а/20, рѣхомъ 101 б/13, сѣдѣти 175 б/2, трѣпети 195 а/7, живѣше 211 а/10, изврѣтѣти 213 а/22, живѣхъ 218 а/6, трѣпети 242 а/22, трѣпеливъ 252 б/27, живѣше 290 а/11, жрѣти 306 б/10;

Старословенски дублетни облици, нарочито властите именице из грчког језика, пишу се вокалом *e*, нпр:

андрѣ- (андреа 71 б/22), вартоломе- (вартоломеи 71 б/23), матѣ- (матѣи 71 б/32), алфе- (алфѣвъ 71 б/23), заведе- (заведеиска 71 б/27), стефанъ, архѣиерѣи: иерѣи.

И дублетни облици словенских ријечи, познати као дублети и у старословенском, а и у каснијим српским споменицима, у *Врхобре-ничком рукопису* најчешће се јављају са вокалом *e*, нпр:

погрѣвъ 71 б/4, грѣвении 89 а/30, ѡдеждахъ 72 а/26, прѣвенце 147 а/2, дрѣва 81 а/22, надежда 88 б/7, ѡдежди 131 а/27, дрѣвлк 147 а/2, багрѣницъ 149 а/13, надеждъ 168 а/8, ѡдеждъ 176 а/2, ѡдежде 184 б/23, багрѣнїе 185 а/30, ѡдеждники 203 б/24, багрѣнороднаго 218 б/23, гдѣ (доследно, осим: нигдѣже 199 б/30), дрѣво 213 б/26а

Замјена је честа и у наставачким морфемама:

мне (Д. и Л.), нпр. 45 а, 54 а, 91 а/14, 212 а/25, 226 а/19, 259 а/1, тебе (Д., Л.), нпр: 82 б/7, мнозем 83 б/15, мноземи 180 а/8, гръчъ сцени 210 б/2, кѣвѣре 263 а/21, вѣвелиграде 295 б/21, 297 а/11...

У прилог екавској основи старог вокала *јат* у *Врхобрезничком рукопису* иду, свакако, и примјери у којима је писан вокал *јат* умјесто етимолошког *е*, у позицијама гдје се је и изговарало *е* (и у екавским и у ијекавским говорима), нпр: рѣци 80 б/2, тѣшко 86 б/10, правѣ дници 84 б/7, богѣнїемъ 87 б/13, плѣменникъ 91 а/29, борѣще се 94 а/15, исходѣ 100 б/10, вѣзѣ 101 б/23, стѣнюци 103 а/4, порѣдѣ 106 а/1, повѣдоше 106 а/5, днѣх 109 а/2, до каменѣ 111 б/6, мѣтахуѣ 112 а/4, вѣдѣмъ 112 б/17, стѣдѣще се 113 б/7, тѣшкы 117 а/7, лѣ дѣ 137 б/30, оумрѣтъ 145 а/14, свѣтимъ 151 а/20, висѣщъ 153 а/9, оуслишите менѣ 154 а/27, рѣци 177 б/27, плѣмене 194 б/17, ходѣще 197 а/6, вѣседовавъ 229 а/15, севѣрнѣх 286 а/18, вѣдѣ 309 б/150...

У само једној лексеми имамо ијекавску форму, на што је, свакако, могла утицати дијалекатска база писара (ијекавска – Шћепан-Поље, Пљевља): разгнкваше се 97 б/20, 127 а/2, гнквѣ 126 а/10, гнкванъ 130 а/28, разгнква се 137 а/21, разгнквалшим се 193 а/21, гнква 196 б/23 (: гнквѣ 128 а/25, гнквѣ 197 а/1)¹² и форма билегъ 295 б/22, данас карактеристична фонетски условљена форма са *и* као континуант вокала *јат* у (и)јекавским говорима.

Из наведеног материјала није тешко закључити да је екавска форма била у основи *Врхобрезничког рукописа*.

г) Везано за овај проблем прикупили смо и анализирали корпус и из *Старих српских записа и натписа* (при томе смо се ограничили на споменике који су са ијекавског подручја). Честе замјене *јата* са *е* евидентне су и у записима уз српскословенске рукописе и натписима из разних крајева садашње Црне Горе, а и са ширег (и)јекавског подручја. У *Записима*, што је нарочито значајно, имамо примјере са различитих простора и из свих периода (нас овдје интересује вријеме почев од 15. вијека) од када имамо у говорној бази замјену *јата* са (*и*)*је*. Оно што се може констатовати јесте следеће: у *Записима*, уколико *јат* није писано у етимолошким позицијама, готово редовно имамо као његов континуант вокал *е*, дакле екавску форму. Ради илустрације наводимо мали број од ексцерпираних при-

¹² У старословенском језику ова лексема је забиљежена само са **ѣ** у основи: *Старославянский словарь (по рукописам X и XI веков)*, Москва 1994, стр. 171-172.

мјера (али са различитих подручја и из различитих времена), нпр: 15. вијек: **ГДЕ** (Пљевља, манастир Свете Тројице 1476/109); Цетиње: **ТЕЛѢСНО, ДЕЛОМ, ТЕЛЕСИ, СМЕРЬНАГО** (написано у дому И. Црнојевића, 1489/112); **ПОСЛЕДИ, РОУ КОДЕЛИСАХ ЦЕЛОМОУ ДРИУ, СМЕРЕНИ**, (Макарије, 1493-1494, 116-118) **ТЕМЖЕ, СМЕРѢНИИ** (1495/119); **МЕСЕЦА, ЛЕТЪ, ПРЕСТАВИ СЕ** (натпис на гробном камену у манастиру у Жупи Никшићкој); Чајниче: **ПРЕСВЕТИЕ** (1492/115); – 16. вијек: Савина: **СМЕРНИ** (1510/126); Цетиње: **ПОСЛЕДНИИ, Ѡ РЕКЕ, ВИДЕТИ, ПОГРЕБЕНЪ, ПОГРЕШНО** (Б. Вуковић, 1519/ 136-138); Сарајево: **СМЕРѢНИИ, МЕСТѢ** (1510/126); **ВЕХОУ : РЕКѢ, БЕШЕ** (Јеролим Загуровић, Котор): **ПРЕПИСОУЩИИМЪ, СЕМЪ, БЕЛЕГЪ, ВИДЕ, ВЪСЕХЪ, БЕХЪ, ДЕЛО, МЕСТО** (1562/198); Морача: **ЛЕТО, ПРЕСТАВИ, ЛѢТЕХ** (Натпис на вратима, 1574/219); Шудикова (код Берана): **СМЕРЕНОМУ : ЛЕТО, МЕСТА, ПОБЕЖДЕНЪ** (1582/231); Подмаине (Прасквица): **ЛЕТО** (1594/249); Паштровићи: **СМЕРѢНИИ, ПРЕЗ, НЕДЕЛЪ**; Пива: **ВСЕХЪ, МЕСТО, НОВЕМЪ, ТЕМЖЕ, ПОГРЕШЕНО, ВЕКЪМ, БЕШЕ, ЧЛОВЕК, МЕРЪМЪ, ХТЕАХ** (1571/215-216); – 17. вијек: Цетиње: **МЕСТА, ПРЕСВЕТА** (натпис на митри, 1682/428); Никшић: **ЛЕТА** (1695/466); Дробњак: **ЛЕТА** (1700/579); Котор/Пераст: **ЛЕТЪ, ВАСЕИ, ГРАДОВЕХЪ, МЕСТЕХЪ, ВРЕМЕ, ЛЕТО** (1682/437); – 18. вијек: Цетиње: **ЦЕНОЪ, ЦЕНА** (1732/91); Морача: **ЛЕТО, ГРЕШНИ** (натпис на зиду, 1714/32); Ријечка Нахија: **ЛЕТО, СТЕПЧЕВ, СТЕПАЦ** (1722/59); Бијело Поље (Никољац): **РЕЦѢ, БЕЛОГА ПОЉ, БЕЛОМ ПОЉУ** (1726/72); Дуга, Братоножићи: **ВСЕХЪ, ЛЕТО** (1755/186)...

д) Из истог периода као и *Врхобрезнички рукопис* (средина 17. вијека), потиче и рукопис *Грешних спасеније*.¹³ Примижетно је да се уклапа у општу слику и поклапа са стањем у осталим црквено-словенским рукописима са српског говорног подручја. Писари се, и што се тиче ове језичке особине, доста чврсто држе српскословенске норме, чак чешће него у осталим досад презентираним рукописима држе се правила да се вокал *јат* пише у позицијама у којима му је етимолошки мјесто, нпр.:

ПАКЕ ВИДЕ 4 а/3, ВРЕМЕННЫХЪ 2 б/27, ВРЕДНЫЕ 3 б/5, ПЛЕВЕЛЫ 5 а/3, КОРЕНІЕ 5 а/5, ПОВРЕМЕНИ 5 а/10, ЧРЕВОВѢСІИ 7 а/25, ЧРЕВОВЪДАЕНІЕ 7 а/29, ТѢЛЕСНѢ 8 б/20, СРЕДЫ 8 б/28, ВЪСРЕДЪ 9 а/4, НАПРЕДИ 10 а/20, МЕ-

¹³ Према запису који се налази уз овај рукопис, писала су га (односно преводила са грчког) двојица монаха, (монах именом Василије, Дробњак родом од села Загуља, са братом по путу Стефаном) а за манастир Тушимљу. Чува се у Народној библиотеци у Санкт Петербургу, гдје смо љубазношћу Вјачеслава Загребина добили микрофилмован овај рукопис.

ДВЕДА 10 б/11, ИСКОРЕНАЕТЬ 10 б/13, ВЪВРЕМЕ 11 б/24, ПЛЕВЕЛЫ 11 а/4, ОУМРЕШЕ 14 б/25, ВРЕМЕ 16 а/22, КОРЕН 16 б/3, ВЕЧЕНЬ 26 б/17, БЛЕДОСЛОВЕ 34 б/9, ВРЕМЕ 35 а/4, БРЕГЬ 38 а/5, ГДЕ 39 а/5, ЧРЕЗ 39 а/8, ВИДЕЛИ 72 б/24, ОУМРЕХ 72 б/25, ВИДЕЛЬ 75 б/10, ПОВЬСЕХЬ 1 а/7, ГОРЕ 9 а/16, ВЪ СЕМ ВСѢМ 2 а/1, ВСѢХЬ 8 б/1, ВСЕХ 4 а/10. Скоро доследно је писано е у префиксу пре-, нпр.: ПРЕСЛАВНА 1 а/10, ПРЕЖДЬНИХ 1 а/28, ПРЕЖДЕ 4 а/13, ПРЕДВѢЧЬ НОМОУ 4 а/25, ПРЕХОДЕТ ПРЕХОЖДАШЕ 15 б/11, ПРЕБОЛШАА 15 б/16, ПРѢВѢЦИ 33 б/9... ОУ МРЕ ТРЬПЕХЪ.

Што се, дакле, српскословенског, тј. књижевног црквенословенског језика тиче, судећи према нашем разноврсном материјалу, из различитих крајева и из различитих периода (до 18. вијека, а донекле и даље) можемо закључити да је његова одлика, с једне стране, одржавање етимологије и писање *jata*, а са друге, одступање од овог етимолошког принципа и екавска замјена вокала *jam*, односно писање *e* наспрам некадашњег вокала *jam*. Ово говори у прилог претпоставци о екавском изговору *jata* у књижевном језику, без обзира на рефлекс ове фонеме у дијалекатској бази, то јест показују да је екавизам једна од основних карактеристика српскословенског језика (како на екавском, тако и на ијекавском подручју), а, како се из изнијетог материјала види, и на просторима који се данас налазе у саставу Црне Горе.

На основу свега досада реченог може се закључити да је свеукупан српски језички простор (у дијахронији) био међу собом (добро) повезан и у великој мјери јединствен. Ово се нарочито односи на споменике писане српскословенским (црквенословенским), односно српским књижевним језиком. Границе измеђи различитих (територијалних) формација нијесу се, у принципу, зантније рефлектовале на цјеловитост и усклађеност српског књижевног језика што се тиче његових правописних и језичких одлика.

Елица СТОЈАНОВИЧ

К ВОПРОСУ О НЕКОТОРИХ ЯЗЫКОВЫХ ОСОБЕННОСТЯХ
РУКОПИСИ „ВРХОБРЕЗНИЧКИ ЛЕТОПИС“

Резюме

В настоящей работе представлены результаты сравнительного анализа рукописи „Врхобрезнички летопис“ и до нас наукой уже проанализированных сербославянских рукописей:

1) С точки зрения орфографии, нами в данной рукописи не были обнаружены особенности, отличающие ее от других рукописей, восходящих к 17 веку. Другими словами, для данной рукописи характерна так называемая постресавская орфография.

2) Когда говорим о **ѣ**, то относительно данной рукописи, с одной стороны, можно говорить о этимологии и употреблении знака **ѣ**, а с другой, о екавской реализации данного гласного.